Het ritme van stollen en smelten

Levensbeschouwelijke inbreng van geestelijk verzorgers in begeleidingscontacten

Marjo van Bergen

maar nooit iets anders dan dit:
het zacht maken van stenen
het vuur maken uit water
het regen maken uit dorst

Gerrit Kouwenaar

Wat wil je als mens?: vrijheid
R, humanistisch raadsman, in gesprek met B, cliënt met psychiatrische problematiek.

Een levensbeschouwelijk thema dat R inbrengt in het gesprek is de herhaalde en dringende vraag aan B: wat wil je? R stuurt B steeds opnieuw terug naar de dagelijkse praktijk van zijn leven, en koppelt daar de vraag aan wat B daarin, daarmee wil.

R: Wat ik hem zie doen is dat hij steeds de grenzen van zijn ervaring opzoekt. En waar ik hem bij wil bepalen is bij de gewone dagelijkse praktijk, bij het hier zijn, bij het nu zijn, bij het hier zitten, bij wat er in zijn leven aan het gebeuren, aan de hand is. Daar wil ik hem toe bepalen.

B spreekt over de manier waarop zijn dagelijkse praktijk veranderd is. Dat grijpt R aan om een hele serie vragen en opmerkingen te maken. Waar R tot nu toe vrij langzaam en bedachtzaam sprak, heeft hij nu meer volume en een veel krachtiger spreekstijl.

R : Voor mij waren die vragen niet hetzelfde, ik hoorde een verschil. En de vraag is, de vraag is, wat is het verschil voor jou?
B : dat ik dat ik er veel meer ben…. Ja, ik zit gewoon veel meer…
R: dat heeft met die dagelijkse praktijk te maken.
B: sorry?
R: Dat heeft met die dagelijkse praktijk te maken.
B: is dat een vraag, of een mededeling ?
R: dat is een vraag.
B: Ook, ook ja. Mijn wereldbeeld was heel beperkt…(….)…. dat je gewoon in die wereld weer moet leren te leven,
R: ja maar, juist in die wereld, denk ik kan je verzuipen
B: ja daar hadden we het al eerder over.
R : Ja.

Bijna direct daarna intervenieert R opnieuw:

R: nee, en wat ik, wat mij goed zou lijken voor jou, maar daar wil ik het ook graag met jou over hebben, is of je die hypersensitieve gevoeligheid niet even aan de kant moet zetten
B: ja moet zetten, dat is een autonoom proces
R: het heeft niks met jou te maken ?
B: nee, daar komt de wil om de hoek kijken
R: ja, daar komt de wil om de hoek kijken.

R over deze serie appèls op B:

Ik geloof dat mensen zelf stuur aan hun leven kunnen geven in die grote chaos. Maar daar is een moment voor nodig waarop je zegt ja en DIT WIL IK. En als hij zegt 'dat is een autonoom proces', en ik zeg 'ja maar gaat dat dan buiten je om' (…), dan is dáár een moment dat ik misschien heel dicht ben bij WAT WIL JIJ, daarin, wat is wat jij daarin wil?

(…) in de toevallige chaos van je leven, daar kom je jezelf tegen en jij kan dus vorm geven aan je leven. En ja, of je nou linksaf of rechtsaf gaat, dat maakt eigenlijk niet uit, als je maar kiest voor een kant. En als je niet weet of je links of rechtsaf zult gaan, nou, neem de tijd om te kijken of je linksaf of rechtsaf gaat. Maar kies, en kijk wat je wil, of je links wil of rechts wil.
(…) *dat het leven zich soms kan tonen als een chaos, en dat …… ieder als mens… te doen heeft een richting te zoeken of een vorm te vinden, in die chaos die het leven soms is. En dat je daar je wil bij nodig hebt, dat je daar je eigen opvatting, dat je daarin je eigen keuze kan maken*
M : Sterker nog, dat je daarin een keuze hébt te maken.
R : Ja precies, en dat je niet anders kan dan kiezen, en keuzen kan maken, ja
M : en dat is waar jij hem nu heel sterk toe probeert te bepalen. Zo van B,….
R : KIES
M : ja
R : en gebruik dan je wil, gebruik dan wat je daarin wel als goed ervaart, niet als goed ervaart, wat dan ook.

Een voorbeeld van geestelijke verzorging: 'De professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging', zoals het beroepsprofiel van de VGVZ het definieert. Delen van deze definitie leveren aanhoudend discussie op. Het 'vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging', en vooral hoe dat dan vorm te geven in begeleidingscontacten, krijgt echter veel minder aandacht. In dit artikel stel ik juist dat 'vanuit en op basis van' centraal.

Het is een heikel onderwerp, mede omdat geestelijk verzorgers zich nog maar vrij recent losgemaakt hebben van het verkondigingsmodel, waarin gepoogd werd de eigen levensbeschouwing over te brengen op de cliënt. Dat is passé, het gaat om het begeleiden van de cliënt bij het ontwikkelen van de eigen levensbeschouwing. Wat houdt dat *'vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging'* dan wel in? En welke consequenties heeft dat voor ons professionele methodische handelen? Is het überhaupt nog wenselijk om vanuit en op basis van de eigen levensovertuiging te handelen? Is het haalbaar om dat te laten? Of is het essentieel om het wel te doen? Als dat laatste zo is, en dat is mijn stelling, hoe blijven we dan uit het verkondigingsmodel, en hoe gaan we om met de macht van het woord? Vragen die om reflectie vragen. Daar wil ik in dit artikel een start mee maken[1]. De invalshoek die ik daarbij kies is die van de machtsprocessen die inherent zijn aan het construeren en gebruiken van levensbeschouwelijke kaders, en die tevens een rol spelen in de begeleidingsrelaties van geestelijk verzorgers.
Ik begin met een verkenning van het begrip levensbeschouwing, op basis waarvan ik een model ontwikkel van levensbeschouwing en een daarop gebaseerd werkmodel van geestelijke verzorging. Vervolgens vul ik dit werkmodel verder in aan de hand van de verschillende theoretische perspectieven op geestelijke verzorging, en beoordeel ik deze perspectieven op de aanknopingspunten die zij bieden om vanuit en op basis van levensbeschouwing te werken. Ik illustreer dit met één van de casussen uit mijn afstudeeronderzoek, waarin ik vier humanistisch raadslieden aan de hand van een transcriptie of verbatim van een begeleidingsgesprek bevroeg op

[1] Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie aan de Universiteit voor Humanistiek, juni 2005, onder begeleiding van Gaby Jacobs en Ton Jorna.

de wijze waarop hun eigen levensbeschouwing een rol speelt in hun werk met cliënten.

1 Het model

1a Verschuivingen in geestelijke verzorging

Geïnstitutionaliseerde geestelijke verzorging is in de laatste decennia inhoudelijk verschoven van christelijk pastoraat naar professioneel begeleidingswerk. Van Dijk bijvoorbeeld beschrijft hoe daarbij het accent verschoven is van een ambtelijk-sacramentele invulling naar een cliëntgerichte begeleidingsrelatie waarin onderwerpen van levensbeschouwelijke aard aan de orde zijn (Van Dijk, 1995). De eigen levensbeschouwing van de geestelijk verzorger was vroeger sterk ambtelijk ingekleurd, met gezag, autoriteit en een inhoudelijke zending van een levensbeschouwelijk genootschap. Met de secularisatie maakt het ambt, al of niet voorzien van persoonlijk charisma, plaats voor een professionele functionaliteit, een sociale en psychologische vaardigheid, die kan worden aangeleerd of getraind. Geestelijke verzorging wordt daarmee steeds meer gebaseerd op wetenschappelijke – psychologische – kennis. Daarmee komt het ambtelijk/sacramentele raad geven, gebaseerd op levensbeschouwelijke gronden, wat in een verdacht licht te staan. Wat is de kwaliteit daarvan eigenlijk, is het noodzakelijk dat te handhaven? Er ontstaat een opvatting van geestelijke verzorging, die zich sterk laat inspireren door het moderniseringsideaal van een door scholing en training bereikbare algemeen inzetbare professionaliteit. De religie of levensbeschouwing van de geestelijk verzorger wordt in deze visie een soort toevalligheid, een individuele restpost die de kwaliteit van de geboden zorg niet beïnvloedt.
Van Dijk laat echter vervolgens zien hoe deze opvatting van geestelijke verzorging steunt op impliciete, cultuurgebonden aannames. Eraan ten grondslag ligt een mensbeeld dat gebaseerd is op Westerse liberaal-individualistische waarden als ontplooiing, keuze, verantwoordelijkheid en autonomie. Van daaruit wordt geestelijke verzorging gericht op het begeleiden van de cliënt bij het verkrijgen van inzicht in zijn levensloop, en het voortzetten van die levensloop op een als zinvol ervaren wijze. Het gaat hier dus om individuatie, aldus van Dijk. Daarbij wordt de aandacht afgeleid van de waarden die liggen in het deel uitmaken van een gemeenschap. De vorm die geestelijke verzorging op deze manier krijgt is sterk verbaal. Non-verbale, symbolische expressie en communicatie worden – met de oude rituele handelingen - naar de marges gedrukt.

In dezelfde periode gaan geestelijk verzorgers in zorginstellingen over tot een territoriale werkverdeling. De verdeling van cliënten over geestelijk verzorgers op basis van een overeenkomende levensbeschouwing wordt verlaten. De diversiteit tussen cliënten onderling neemt ook toe, door secularisering, individualisering en multiculturalisering. Geestelijk verzorgers krijgen steeds meer te maken met cliënten met een andere levensbeschouwing dan die van de geestelijk verzorger zelf. Er is bijna per definitie sprake van verschil, naast in meerdere of mindere mate overeenkomst. Ook dat maakt het inbrengen van eigen levensbeschouwelijke inhouden problematisch.

Voor ik echter inga op die problematische vragen rondom de eigen levensbeschouwing van de geestelijk verzorger, is het nodig stil te staan bij levensbeschouwing zelf.

1b Levensbeschouwing: beschouwen, beleven en macht

Een aansprekende manier van denken over levensbeschouwing, die zowel ruimte laat voor machtsprocessen als voor inspiratie, vond ik bij H.F. De Wit (De Wit, 1995). De Wit onderzoekt de samenhang tussen beleving en beschouwing in religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Hij stelt dat voldoende aandacht en ruimte voor beleving noodzakelijk is om een geloof of levensbeschouwing vitaal te houden.
De Wit begint bij ‘fundamentele menselijkheid’: momenten en situaties waarin mensen ‘op hun best’ zijn. Hij onderscheidt twee soorten verwoordingen van fundamentele menselijkheid: vanuit een conceptueel perspectief en vanuit een belevingsperspectief.
Het conceptuele perspectief wordt direct afgeleid uit religieuze of levensbeschouwelijke begrippenkaders. Het gaat om een normatief kader, waarin uit het begrippenkader een norm gesteld wordt over hoe mensen op hun best zijn. De Wit noemt dit normatieve humaniteit, of humaniteit als concept.
Het belevingsperspectief betreft verwoordingen van momenten waarop mensen beleven ‘op hun best’ te zijn. Zij vinden hun oorsprong in de subjectieve belevingskwaliteit van die momenten, beïnvloeden verregaand wat wij onder humaniteit verstaan, en leveren zo een subjectieve maatstaf op voor humaniteit. Humaniteit is hier dus geen concept, maar een beleving.
De Wit onderzoekt vervolgens wat onder die beleving verstaan wordt. Hij stelt dat het om een psychologisch verschijnsel gaat, met een cognitieve, een affectieve en een handelingscomponent.
Cognitief, omdat het om ‘een bepaalde perceptuele helderheid of tegenwoordigheid van geest gaat. Deze helderheid is niet een kwestie van analytische intelligentie, maar ze is een scherpzinnige onbevangenheid, die ons in staat stelt een situatie ‘objectief’ te bezien.’ (De Wit, 1995, pp 117-118). Hij gebruikt de term objectief niet op de traditionele wetenschappelijke manier, maar als een vermogen om vrij te zijn van allerlei vooronderstellingen, inclusief intellectuele uitgangspunten. Deze manier van beleven is daarmee non-conceptueel van aard, en levert een vorm van wijsheid op die niet als kennis over, maar als bekendheid met het menselijk bestaan te omschrijven is. De affectieve component van de beleving wordt gekenmerkt door levensmoed, levensvreugde, mededogen en meeleven. Dit alles leidt tot de handelingscomponent van beleving, een specifiek soort handelingsbekwaamheid en daadkracht, spontaan en onvoorwaardelijkheid. De Wit noemt dit handelen amoreel. Niet immoreel, maar ook niet moreel: amoreel.
Beleving maakt dat we onze fundamentele menselijkheid ervaren, aldus de Wit. Beleving wordt mogelijk door systematische introspectie. Deze introspectie vormt geen onderdeel van de moderne wetenschappelijke traditie, wél van religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Het levert vormen van inzicht en weten op die non-conceptueel zijn. Vanuit onze wetenschappelijke traditie vormt dat reden tot wantrouwen; we gaan er van uit dat mensen altijd - of ze dat nu willen of niet – door een conceptuele bril naar verschijnselen kijken, inclusief naar het verschijnsel van de conceptuele brillen zelf. Het bestaan van non-conceptuele kennis wordt a a-priori uitgesloten. Precies daarin verschilt onze wetenschappelijke traditie fundamenteel

van de religieuze tradities, waarin juist gesproken wordt over non-conceptuele vormen van inzicht en weten. De Wit stelt dat dat non-conceptuele weten wel degelijk mogelijk is. Door systematische oefening in introspectie kunnen we onze eigen conceptuele structuren en hun psychologische gevolgen leren zien vanuit een non-conceptueel perspectief. Bijna alle grote religieuze tradities beschikken over methoden hiervoor.
De Wit identificeert het dualistische denken, waarbij een conceptuele splitsing gemaakt wordt tussen ‘ik’ en ‘niet-ik’ als de grote blokkade om fundamentele menselijkheid te ervaren. Cognitief betekent dit dat het ik-besef afgesplitst wordt van eigen lichaam en geest. Affectief en handelend levert het een egocentrisch gevoelsleven op, gericht op zelfbehoud als drijfveer voor ons handelen. Deze conceptuele splitsing ligt ook ten grondslag aan onze normatieve concepten van humaniteit. Ook zij zijn gebaseerd op een egocentrisch perspectief op humaniteit, en richten zich op het intomen van hebzuchtige en agressieve gedragingen.
De vitaliteit van religieuze tradities hangt volgens de Wit uiteindelijk af van de mate waarin zij mensen kunnen begeleiden bij het zich bevrijden van het egocentrisch perspectief.

De Wit problematiseert de onderlinge relatie tussen beleving en concept. Beiden kunnen in een bepaalde context tegenstrijdig zijn. Zij hebben wel een regulerende en corrigerende werking op elkaar. Overigens laat de Wit ook een soort middenpositie zien: de ervaring van fundamentele menselijkheid hoeft niet noodzakelijk een extatische of mystieke ervaring te zijn. Er kan een zekere gewenning optreden die het voor mensen mogelijk maakt vanuit die fundamentele menselijkheid te leven. Voor hen wordt deze staat van geest heel gewoon, een concrete realiteit, waar zij eenvoudig naar handelen.

Het denken van de Wit over levensbeschouwing levert met het onderscheid tussen concept en beleving een eerste bouwsteen voor een model van levensbeschouwing, waarin zowel het beperkende als het inspirerende van levensbeschouwing opgenomen zijn.

Een recente dissertatie van Winkelaar over religieuze ervaringen voegt aan De Wits kader nog een belangrijke uitwerking toe (Winkelaar, 2004). Waar de Wit beschouwen en beleven eigenlijk als onverenigbaar beschrijft, maakt Winkelaars beschrijving het proces tussen beleven en beschouwen zichtbaar.
Hij onderzoekt nauwkeurig een aantal beschrijvingen van religieuze ervaringen uit verschillende tijden en levensbeschouwingen, inclusief een aantal seculier beschreven ervaringen. Zijn uitgangspunt is, analoog aan De Wit, dat de religieuze ervaring een universeel menselijke mogelijkheid is. Hij beschrijft echter een volgorde tussen de beleving zelf, het bewust worden van de beleving, waardoor het voor de persoon in kwestie tot een ervaring wordt, en het omzetten van die ervaring in tekst, die overgedragen kan worden. De beleving zelf is preverbaal, stelt Winkelaar, en universeel. De manier waarop de betrokkene de beleving ervaart, is echter al gekleurd door de context waarin de betrokkene leeft, zijn tijdgebonden culturele, maatschappelijke, en religieuze kaders. De tekst die resulteert, is per definitie verbaal, en wordt enerzijds mogelijk gemaakt, maar anderzijds ook beperkt door de concepten die de persoon in kwestie tot zijn beschikking heeft. Daarin zitten interpretatieve kaders opgesloten. Een volgende stap is, dat op basis van de tekst, die overgedragen wordt, nieuwe kaders ontstaan binnen een grotere gemeenschap.

Anderen kunnen zich laten inspireren tot gelijksoortige ervaringen. Er kan institutionalisering plaatsvinden, waarbij de oorspronkelijke ervaring omgezet wordt in een levenswijze, met regels, normen, procedures en represailles voor wie die overtreedt.
Eén van de kenmerken van religieuze ervaringen die Winkelaar onderscheidt is het ontwortelende, schokkende karakter ervan. Persoonlijk, voor degene die het meemaakt: het is een ingrijpende gebeurtenis, waarbij oude concepten, kaders en ideeën over hoe de werkelijkheid in elkaar zit in één klap van de tafel geveegd worden. Maar ook maatschappelijk: degene die van zijn religieuze ervaring getuigt doorbreekt gevestigde normen. Niet zelden worden deze mensen verguisd, en ervaren zij tegenwerking en represailles van levensbeschouwelijke instituties.
Met deze beschrijving van Winkelaar wordt een extra element toegevoegd aan het model van de Wit. Het gaat mij om de ontwortelende, tegendraadse werking van de beleving, het onontbeerlijke en onontkoombare proces van het verbaliseren ervan, en het machtskarakter dat in dat proces opgesloten zit. Wie woorden geeft, gebruikt kaders, en wie kaders gebruikt participeert in een machtsproces dat maatschappelijk verankerd is in cultuur en instituties, een machtsproces dat mogelijk maakt en beperkt. Wie teruggaat tot de beleving, ontworstelt zich – voor héél even – aan die machtige kaders en vindt opnieuw voeding en inspiratie om die kaders nieuw leven in te blazen, zodat zij opnieuw richting kunnen geven en inspiratie kunnen laten voelen.

1c Stollen en smelten

Een laatste element dat ik toe wil voegen aan mijn doordenking van levensbeschouwing en macht is afkomstig uit het postmoderne diversiteitsdenken. Ik leen in bij Jacobs, uit haar dissertatie waarbij ze zoekt naar een politiserende benadering van humanistisch raadswerk door een vergelijking te maken met feministische hulpverlening (Jacobs, 2001). Zij gaat er vanuit dat zingeving niet iets is dat buiten de wereld om gebeurt in een beschutte ruimte binnen de persoon en in de relatie met een geestelijk verzorger. Zingeving gebruikt taal en concepten, waarin macht en ongelijkheid verdisconteerd zijn. In het spreken over zingeving (re)produceren we macht, en als we over zingeving spreken, is dat altijd in een situatie, in een context, waarin machtsprocessen een rol spelen. De opties die mensen hebben om hun eigen zingevende verhaal samen te stellen, worden mogelijk gemaakt én zijn beperkt door die context. Jacobs pleit voor een herijken van onze verhalen over het geestelijk werk, zo, dat de werking van die macht geëxpliciteerd wordt. Daarmee kiest zij positie aan de kant van degenen die werken met het concept normatieve professionaliteit, waarin zingevingsprocessen geïndividualiseerd, gecontextualiseerd en gepolitiseerd worden (Zie o.a. Kunneman, 1997, 2000, 2002, 2003).
Om tot een nieuwe doordenking van geestelijk werk te komen onderzoekt zij de manier waarop met het begrip empowerment gewerkt wordt. Daarin onderscheidt zij een aantal paradigmata, waarbinnen ze haar eigen voorkeur uitspreekt voor een diversiteitsperspectief op empowerment, aansluitend bij het diversiteitsdenken in postmoderne theorievorming.
Macht wordt in dit paradigma gedacht als een meervoudig en dynamisch proces, dat taal en lichamen als voertuigen gebruikt. Taal in die zin dat taal dominante betekenissen, opvattingen en beelden weerspiegelt. Lichamen als plaats waar het conflict tussen binnen en buiten plaatsvindt, tussen ervaringen en processen die van

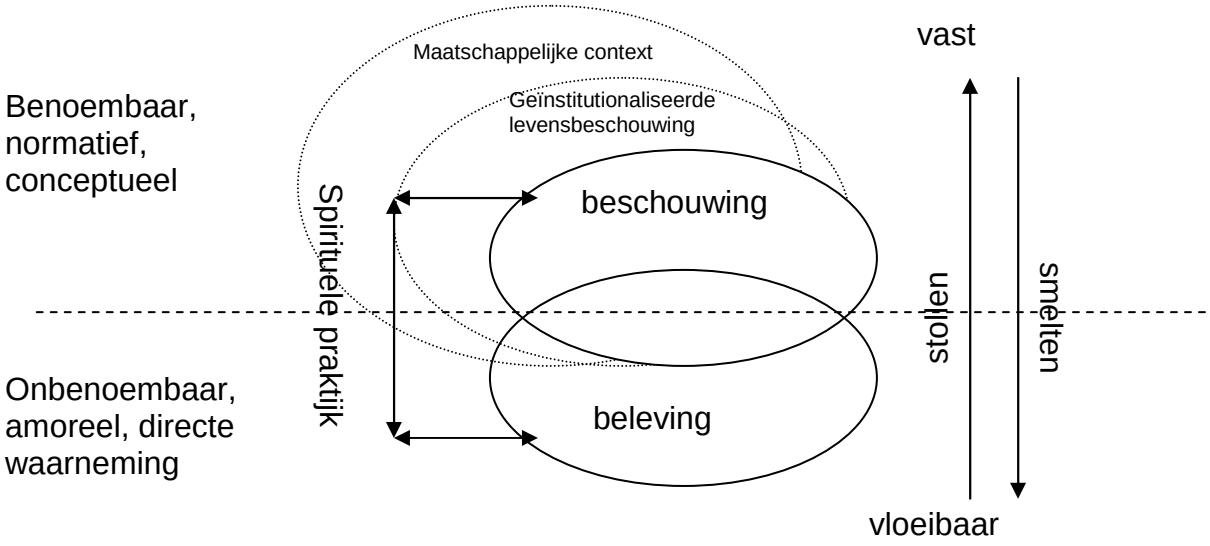
binnenuit komen, en invloeden uit de maatschappij die van buitenaf komen. Belangrijk is dat in dit paradigma macht repressief kan zijn, maar ook productief. Mensen zijn niet gedetermineerd door dominante taal en sociaal-culturele opvattingen. Zij vallen niet samen met datgene wat van buitenaf aangereikt en gedicteerd wordt, maar onttrekken zich daar deels aan. Er blijft een vreemd-zijn, een verlangen aanwezig te ontsnappen aan die dictaten van buiten af. Van daar uit kunnen taal en lichaam ook door mensen gebruikt worden als middel om zich te verzetten, en als bron van kracht.
Interessant voor het denken over levensbeschouwing en de verhouding tussen beleven en beschouwen, zijn haar uitspraken over het 'stollen' van macht: 'Problemen ontstaan wanneer macht 'stolt', wanneer de dynamiek in het zelf, in de buitenwereld en tussen binnen en buiten afneemt of wegvalt. Mensen raken dan verstrengeld in denk- en gedragspatronen die de interactie tussen zelf en ander op een rigide manier bepalen, ze vallen voor een groot deel samen met onbewuste overlevingsmechanismen, of zien hun bewegings- en zelfdefiniëringsruimte in de samenleving dusdanig ingeperkt dat zij zelfs niet bij benadering het leven kunnen leiden dat ze zich wensen.' (Jacobs, 2001 p. 136).
Het probleem is dus niet het machtsproces zelf, maar de ruimte die mensen daarbinnen kunnen benutten om te bewegen en zichzelf te definiëren. Om die ruimte moet het gaan in begeleidingswerk. In Jacobs' opvatting krijgt dit de vorm van empowerment: 'een belichaamd en narratief proces van zelfconstructie, dat zich beweegt tussen de eigen gedachten en dromen van mensen over wie ze (willen) zijn, culturele opvattingen over hoe ze horen te zijn en maatschappelijke praktijken die de middelen bepalen om de eigen behoeften en verlangens te verwezenlijken.' (Jacobs, 2001, p. 139). Dit proces van zelfconstructie moet ondersteund worden door de geestelijk verzorger, door te werken aan een zo groot mogelijke inhoudelijke diversiteit en meervoudigheid in het begeleidingscontact. Hoe meervoudiger, hoe meer elementen gebruikt kunnen worden in de zelfconstructie, hoe meer vrijheid de cliënt ervaart in die zelfconstructie.
De geestelijk verzorger ontsnapt echter zelf ook niet aan het machtsproces: ook wat zij inbrengt maakt deel uit van die context waarin haar cliënt aan zijn zelfconstructie werkt, en zal zowel mogelijk maken als beperken. Uitgaand van dit paradigma is elke geestelijk verzorger 'de onschuld voorbij'. Jacobs verbindt op deze manier in haar denken de politisering van levensbeschouwing met de concrete context van individuele begeleidingsrelaties.

Aan het denken van de Wit en Winkelaar wordt nu de metafoor van het stollen en smelten van machtsgeladen kaders toegevoegd, met daarbij een vrij concrete aanwijzing waarin de vloeibaarheid van die kaders vorm moet krijgen: in de diversiteit van de elementen die cliënten ter beschikking hebben om hun eigen zingevingskader samen te stellen.

1d Model van levensbeschouwing

Op basis van bovenstaande verkenning kan ik een voorlopig model construeren van levensbeschouwing.
Ik gebruik van De Wit het onderscheid tussen beleving en beschouwing, waarbij beschouwing benoembaar, normatief en conceptueel is, en beleving onbenoembaar, amoreel en gebaseerd op directe waarneming. Op basis van de dissertatie van

Winkelaar geef ik beiden elkaar overlappend weer, zonder waterdichte scheiding. Van De Wit neem ik ook het belang van een spirituele praktijk bij het met elkaar verbinden van beschouwen en beleven over.
Uit het denken over normatieve professionaliteit en de dissertatie van Winkelaar neem ik de machtsgeladen dynamiek over tussen persoonlijke bestaansethiek en geïnstitutionaliseerde levensbeschouwelijke kaders, tussen de ontwortelende religieuze beleving en de daarop gebaseerde vastgelegde normatieve levensbeschouwelijke kaders.
Van het diversiteitsperspectief op macht leen ik de metafoor over het stollen en smelten, het vaste en het vloeibare in, om het machtskarakter van levensbeschouwelijke concepten mee aan te geven, en het belang van het steeds opnieuw laten smelten van gestolde kaders, om ruimte te maken voor een grotere diversiteit in beschikbare elementen voor het zelf construeren van eigen kaders.
Dat resulteert in het volgende model van levensbeschouwing:

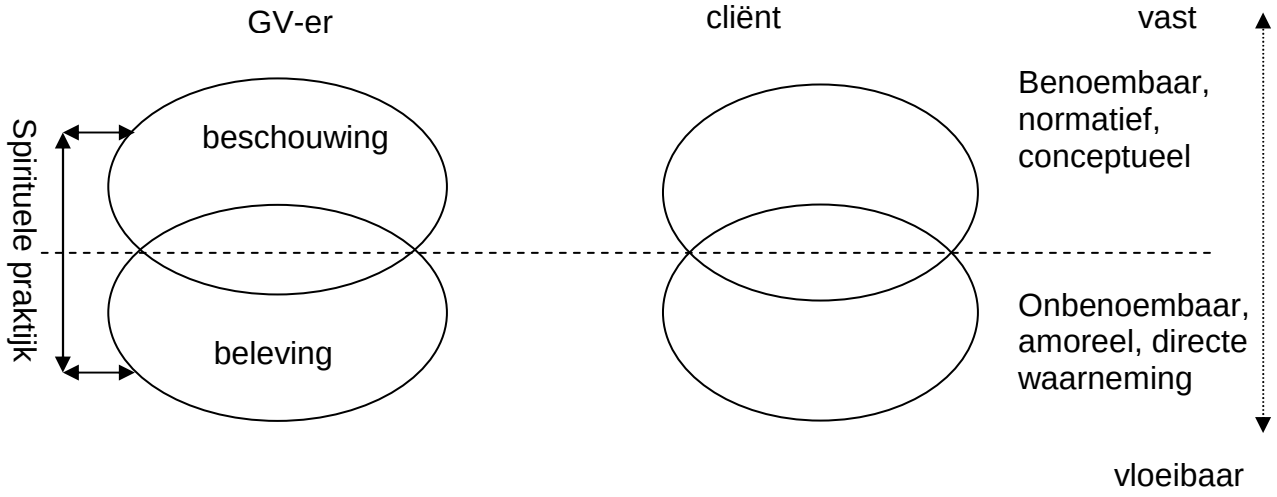

Levensbeschouwing krijgt hier vorm als een machtsgeladen proces, waarbij institutionalisering het risico met zich meebrengt op verstarring, op ‘stolling’, en beleving de verstarring doorbreekt, wat gestold is doet smelten, en zo nieuwe ruimte laat ontstaan voor het meewegen van een grotere diversiteit aan elementen waaruit persoonlijke zingevingskaders geconstrueerd kunnen worden. Het model is dynamisch. Het beschreven proces vindt zowel op persoonlijk als op maatschappelijk niveau plaats.

1e Levensbeschouwing in geestelijke verzorging
Met dit model van levensbeschouwing kan ik nu ook de relatie tussen geestelijk verzorger en cliënt schetsen.
Bovenstaand model kan als de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger gezien worden. Tegen dezelfde maatschappelijke en culturele achtergrond, in dezelfde context, en in hetzelfde gezamenlijke taalveld verschijnt nu de cliënt. Dat maakt contact mogelijk. De cliënt heeft ook een levensbeschouwelijk model. De

vraag is vervolgens wat er tussen beiden gebeurt of dient te gebeuren. Teruggrijpend op de definitie van de VGVZ: hoe komt *vanuit en op basis van de geloofs- en levensovertuiging van de geestelijke verzorger* begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan tot stand?

Werkmodel: levensbeschouwing in geestelijke verzorging

De vraag is wat er in die ruimte tussen Geestelijk verzorger en cliënt, in dat begeleidingscontact gebeurt. Mijn stelling is, dat het in dit machtsgeladen begeleidingsproces noodzakelijk is te streven naar verruiming en meervoudigheid van de opties die de cliënt heeft om een eigen zingevend kader te construeren, en daartoe de bestaande normatieve levensbeschouwelijke kaders zoveel mogelijk te laten smelten. Dat betekent dat het noodzakelijk is de begeleiding in elk geval deels op niveau van de beleving te doen plaatsvinden.

Een levensbeschouwelijk thema dat R inbrengt in zijn contacten is het belang dat verbondenheid voor hem heeft. Aan het eind van ons gesprek vraag ik hem of wat hem betreft nu kernachtig verwoord is hoe zijn levensbeschouwing hem drijft in zijn begeleidingswerk. Hij komt dan met de volgende uitspraak:

R : en…….. ik mag hem. ……..En dat heeft voor mij ook te maken met…… mensen te laten merken….. Het heeft met mijn verbondenheid met mensen te maken. Met mijn verbinding. Zo te laten merken dat mensen mogen zijn wie ze zijn. Ik vind het zoeken van contact, van verbinding, het laten merken dat ze de moeite waard zijn, dat vind ik, dat vind ik uh…….. zo als ik uh……uh… als ik moet aangeven wat voor mij misschien wel het belangrijkste postulaat of uitgangspunt is binnen het humanisme, dan denk ik wel dat ik dan bij de verbondenheid uitkom. Terwijl ik de natuurlijkheid of de vrijheid ook heel belangrijke aspecten vind. Maar dat is…. Ik weet niet of je dat hebt kunnen merken in het, of….

Ik kon zonder moeite en zonder de transcriptie van zijn raadsgesprek terug te hoeven slaan drie momenten noemen waarin ik die verbondenheid gezien had, in het gesprek. De belangrijkste is deze:

R : Blij dat je, dat je,… op een eiland even zit met windkracht 4, niet met windkracht 10 en honderd of nog meer….. (heel zacht) ….B.

B : nog wel aan het zwemmen hoor.

R : ja ja ik zwem ook nog steeds mee, ik zwem ook nog steeds mee.

Mijn eigen gesprekje met R hierover illustreert misschien het best de emotionele lading van het contact tussen R en zijn cliënt, en wat dat voor R zelf betekent.

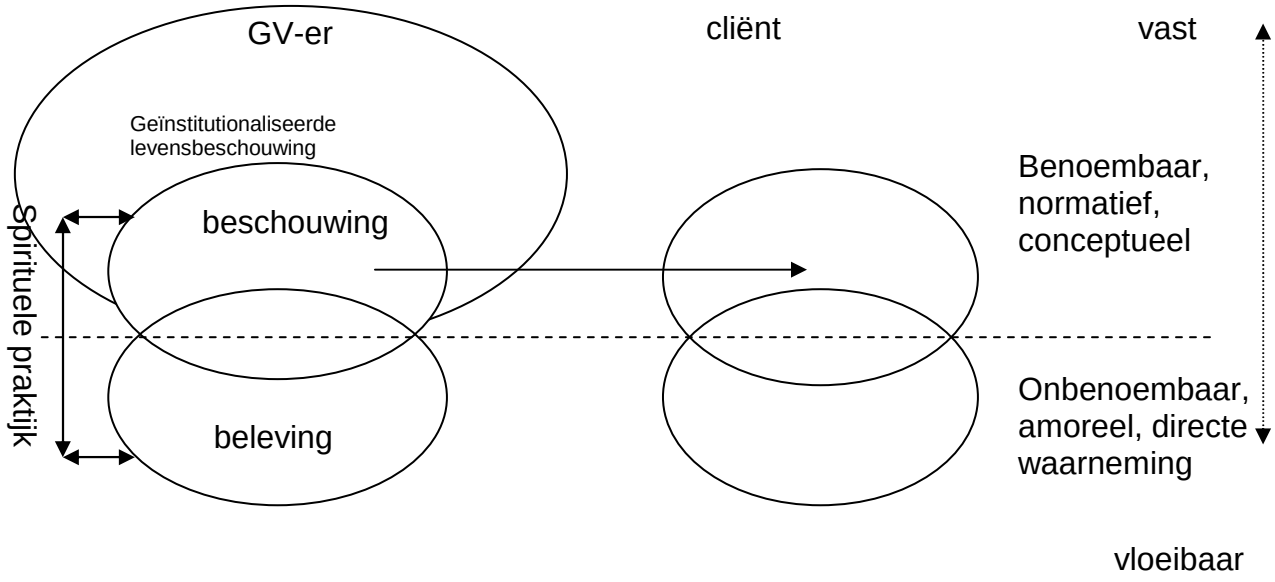
M : Zo uit mijn blote hoofd. Er is een keer, dan noem je zijn naam. Je zegt een zin, heel

zacht, je laat een kleine ruimte vallen, en dan zeg je: B.…. Nou. Ik krijg daar de tranen van in mijn ogen. En ik ben B. niet. (…)
Nou…. Dat zijn de momenten waarop ik jou heel duidelijk de beweging naar hem zie maken. Met die 'B' als een soort van…hè, …. Ja. Jij weet hem ook nog.
R : ja ja ik weet hem ook nog, ik weet ook nog dat ik het… uh…. …. .. dat is ook één van de, dat is ook mijn kracht, de verbinding met mensen aangaan en zoeken, en dat ik mensen ook laat merken dat ze, uh…….. Dat ze met mij gewoon mogen zijn zoals ze zijn. Dat ze niet, ja….. …

Datgene wat tussen R en B op dat moment passeert is lastig in woorden te vangen. Het concept verbondenheid dekt de lading, maar maakt die toch eigenlijk niet echt waarneembaar. We naderen hier de grens van het benoembare. Het contact tussen R en B, waarbij R zijn waarde 'verbondenheid' inbrengt, vindt grotendeels op belevingsniveau plaats.

In de literatuur zijn diverse modellen van geestelijke verzorging beschreven, die uitgewerkt en geschematiseerd kunnen worden aan de hand van de manier waarop zij met de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger omgaan. Ik zet ze hier af tegen een gechargeerde reconstructie van het verkondigingsmodel, dat er in schema gebracht ongeveer zo uit ziet:

Verkondigingsmodel

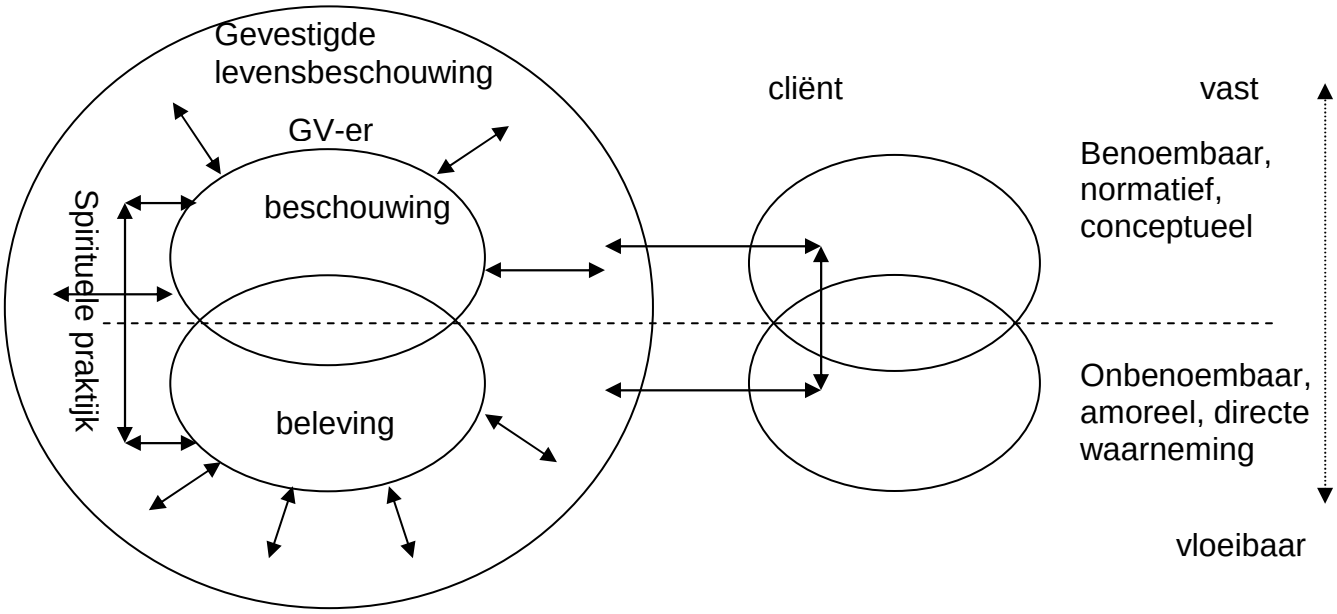

De actie vindt alleen plaats op niveau van de beschouwing, en is eenzijdig: van geestelijk verzorger naar cliënt. De levensbeschouwing van de geestelijk verzorger valt voor het grootste deel samen met de geïnstitutionaliseerde levensbeschouwing. Van daar uit komt hij tot inbreng.

2 Diverse perspectieven op geestelijke verzorging

2a Expliciet levensbeschouwelijk perspectief

Een aantal auteurs pleit voor een vorm van geestelijke verzorging die gevoed wordt vanuit het gedachtegoed en de gemeenschap van de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger. Recent wordt deze positie heel expliciet verwoord door Doris Nauer, vanuit humanistische hoek pleit Jan Hein Mooren al langer voor deze positie, zei het minder sterk verwoord. (Nauer, 2004 en Mooren 1986, 1993a, 1993b, 1999) Ik benoem dit perspectief als het expliciet levensbeschouwelijk perspectief. In dit perspectief is de positie van de geestelijk verzorger veel minder die van een individu dan in andere perspectieven. De geestelijk verzorger verschijnt hier als een onderdeel van een gevestigde levensbeschouwelijke gemeenschap, met een duidelijk conceptueel en normatief kader, en een eigen spirituele praktijk. De relatie tussen geestelijk verzorger en levensbeschouwelijke gemeenschap is wederkerig. Beiden beïnvloeden elkaar.

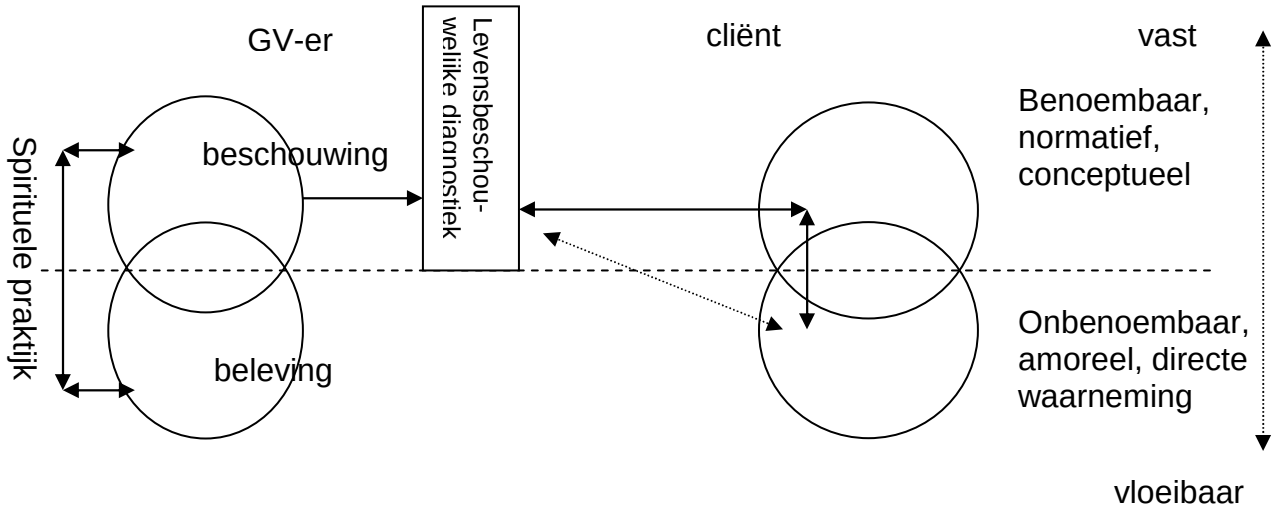

De relatie met de cliënt wordt ingevuld vanuit en met gebruikmaking van hetgeen in de levensbeschouwelijke gemeenschap ontwikkeld is aan concepten, normen, en spirituele praktijken. Alle kanalen op alle niveaus staan open, maar het is in mindere mate de persoon van de geestelijk verzorger die betrokken is in het begeleidingscontact, en meer de gehele levensbeschouwelijke bagage van die persoon, voortkomend uit en geworteld in de eigen gemeenschap. Methodisch wordt met name door Nauer wel intensief gebruik gemaakt van de andere perspectieven, zoals bijvoorbeeld de presentiebenadering en de levensbeschouwelijke diagnostiek. Deze worden echter eerst gevuld en opnieuw doordacht vanuit de eigen levensbeschouwing.
In deze benadering lijkt doordenking van het machtsproces dat opgesloten ligt in het begeleidingswerk grotendeels te ontbreken. Ook een visie op de bijna onontkoombare verschillen tussen de eigen levensbeschouwelijke kaders en die van

de cliënt ontbreekt grotendeels. Ik zou deze benadering dan ook als een verlichte en geprofessionaliseerde vorm van het verkondigingsmodel willen zien.
Naast dit model zijn de afgelopen 15 jaar een aantal alternatieven ontwikkeld.

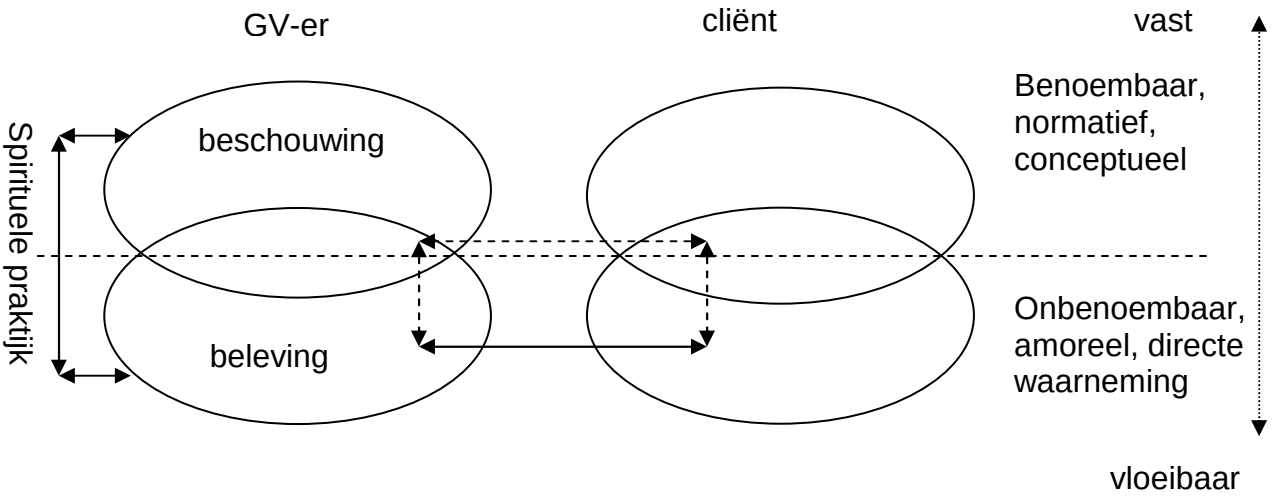
2b Levensbeschouwelijke diagnostiek

In de levensbeschouwelijke diagnostiek (Bouwer, 1999, 2000) wordt op basis van de eigen levensbeschouwing een diagnostisch kader gemaakt waarop een behandelplan opgesteld kan worden. Dit diagnostisch kader is geheel benoembaar, normatief en conceptueel. Het verhaal van de cliënt raakt de geestelijk verzorger niet persoonlijk, en voorzover dat wel gebeurt wordt die geraaktheid niet ingebracht of gebruikt in het begeleidingscontact. Er is geen ruimte voor onbenoembare zaken op belevingsniveau, anders dan binnen de cliënt. In hoeverre dat doorklinkt in de diagnose en in het behandelplan is mij niet duidelijk. Alle beweging is in het schema gericht op datgene wat er bij de cliënt gebeurt. De geestelijk verzorger balt alles samen in het tot stand komen en het hanteren van het diagnostisch kader.

Mijn probleem met deze benadering is dat de actie zich voornamelijk afspeelt in de vaste kant van het model. Het risico is daarmee aanwezig dat de cliënt niet meer bewegingsvrijheid zal ondervinden om een eigen zingevend kader te construeren, maar slechts een beperkt aantal in het instrumentarium aangebrachte opties aangereikt krijgt. Van de besproken modellen raakt daarmee, paradoxaal genoeg, dit model mijns inziens het meest aan het verguisde verkondigingsmodel.

2c Spiritualiteitsperpectief

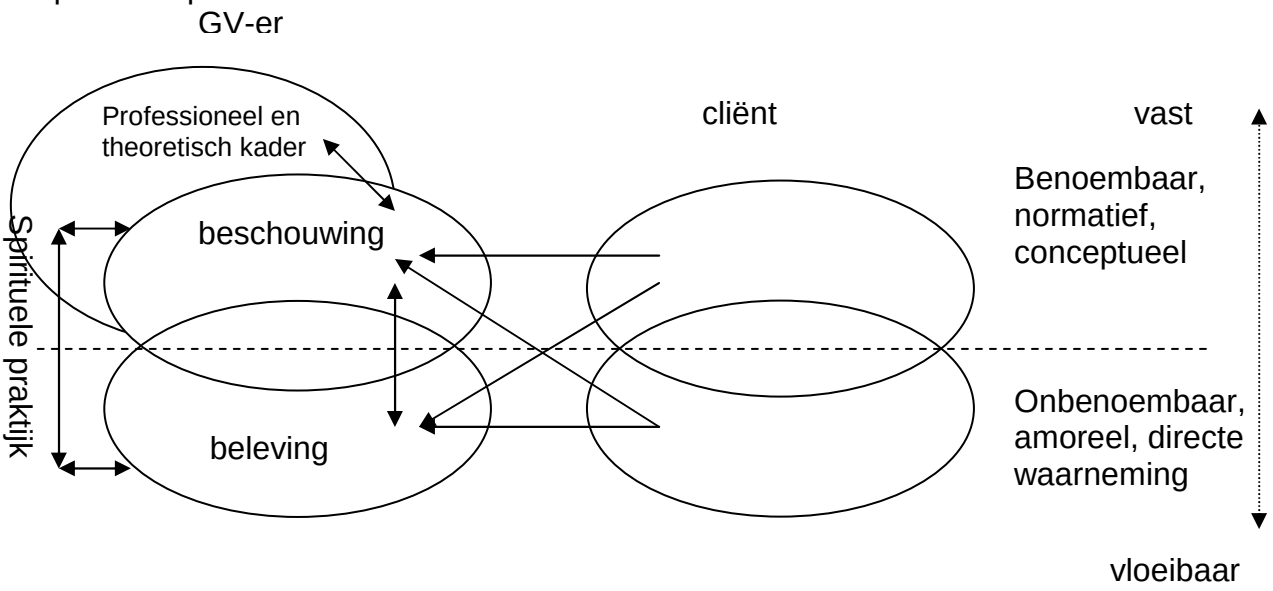
Een perspectief waarin de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger van doorslaggevend belang wordt geacht, is ontwikkeld in humanistische kringen, met name in het werk van Ton Jorna (Jorna, 1992, 1993, 1997a, -b en –c, 2002, 2003 en 2005). Op basis van zijn taalgebruik noem ik dit perspectief het spiritualiteitsperspectief. Hier is de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger een persoonlijke kwestie. De inhoud van de begeleidingsrelatie onderscheidt zich van de andere perspectieven, doordat de uitwisseling in eerste instantie plaatsvindt op belevingsniveau. De directe waarneming van de ander, zonder tussenkomst van concepten of theorieën, is de norm. De manier waarop de begeleider in staat is iets van zijn eigen bereflecteerde beleving adequaat in te brengen in het contact – verbaal – geeft de cliënt de mogelijkheid *aan* de begeleider te groeien. Dat vergt van de begeleider een innerlijke verwerking van hetgeen de cliënt bij hem oproept. Op basis daarvan kan hij tot inbreng komen. Deze inbreng heeft het karakter van een creatieve sprong, alleen geschikt voor deze unieke situatie, en dus nooit routinematig, maar wel risicovol.
Opvallend is de grote mate van vloeibaarheid. Wat ingebracht wordt is iets waaraan iets beleefd kan worden, een verwoording die zo dicht mogelijk blijft bij de beleving van de begeleider, geen normatieve concepten. De cliënt kan daaraan inspiratie ontlenen. Hoewel er in dit perspectief nauwelijks over macht gesproken wordt, sluit het nauw aan bij het diversiteitsdenken over macht, doordat stolling en het gebruik van gestolde concepten zoveel mogelijk vermeden wordt, en het streven is de bewegingsruimte van de cliënt maximaal te maken. De eigen inbreng is bedoeld om een extra optie voor de cliënt aan te reiken.

2d Presentiebenadering

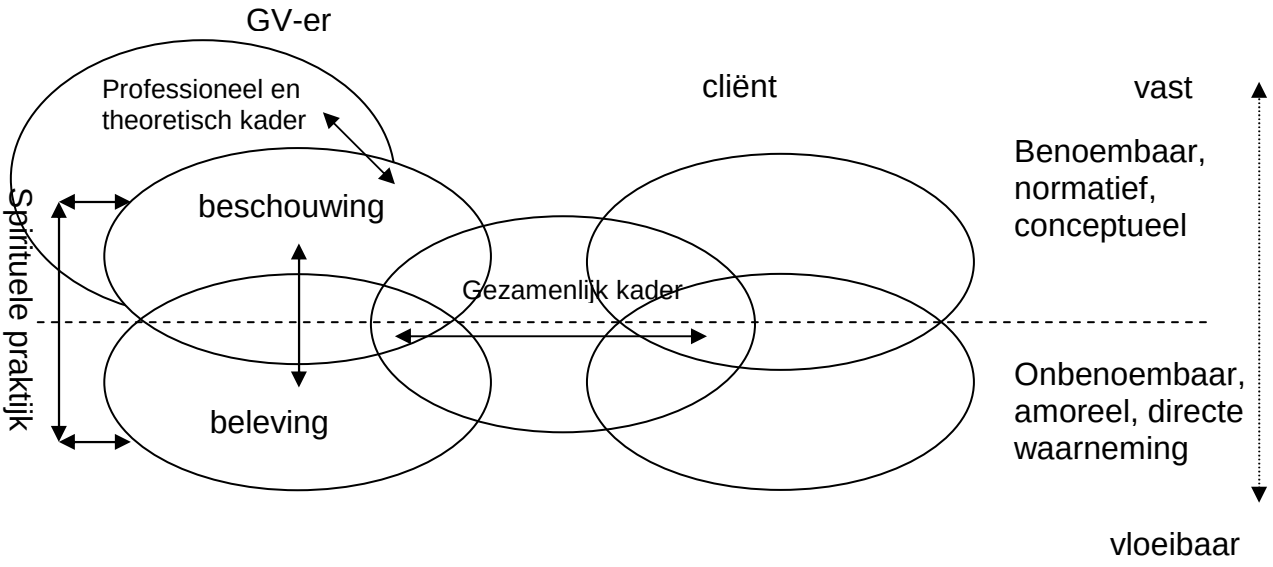
Enigszins vergelijkbaar met het spiritualiteitsperspectief is de presentiebenadering zoals uitgewerkt door Baart (Baart, 1997b, 2004). Ook hier aandacht voor het proces waarbij de begeleider de inbreng van de cliënt innerlijk verwerkt, alvorens zelf een een reactie te formuleren. Baart baseert zijn presentiebenadering op het opbouwen van een begeleidingsrelatie waarin cliënt en begeleider tot een gezamenlijk interpretatiekader komen op basis van hermeneutische wederzijdsheid. De

begeleider moet daarvoor eerst een stevige dosis terughoudendheid betrachten, waarbij de eigen professionele en theoretische kaders ter discussie gesteld worden onder invloed van het kader dat de cliënt inbrengt. Het begeleidingscontact krijgt een fasering, waarbij inbreng van de kant van de begeleider pas mogelijk wordt als de relatie voldoende stevig opgebouwd is. Een mogelijke inbreng is bijvoorbeeld het de cliënt gebruik laten maken van het sociaal-cultureel kapitaal van de begeleider, of het eigen handelen of spreken van de begeleider als tegenvoorbeeld of rolmodel ten behoeve van verbreding van het repertoire van de cliënt.
In schema gezet ziet het er zo uit:

stap 1. het opbouwen van de relatie

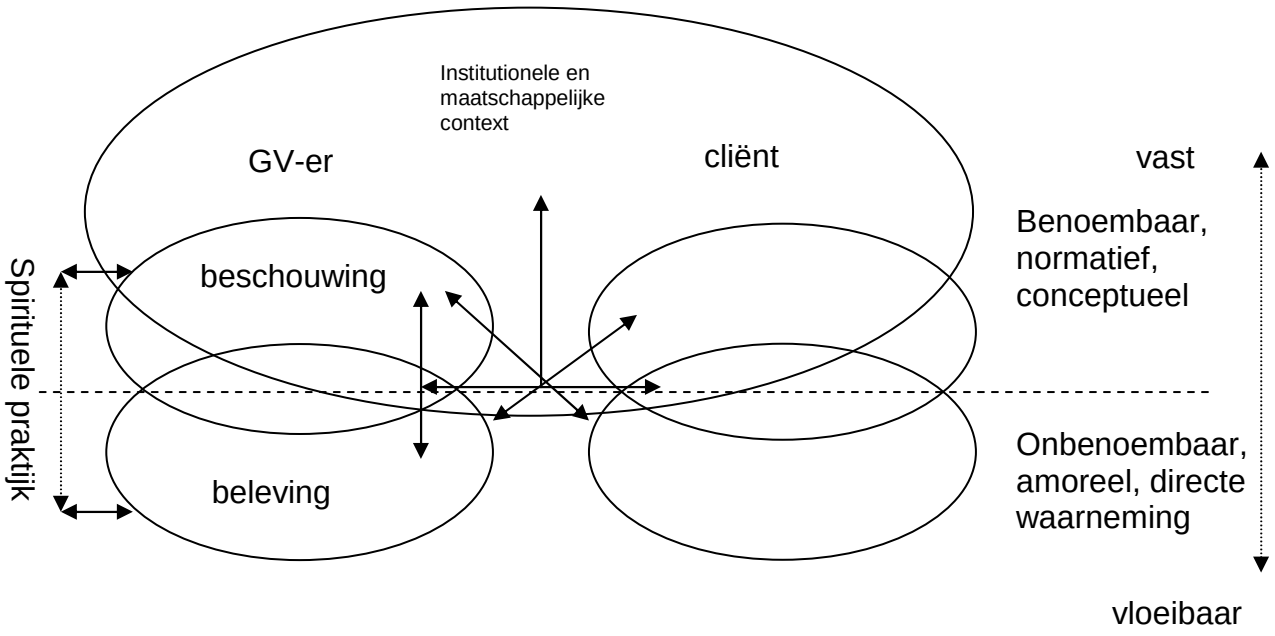
Stap 2: begeleiden

Opvallend is dat Baart de begeleider wel een professioneel en theoretisch kader toedicht, maar in eerste instantie geen levensbeschouwelijk kader. Hij erkent dat wel, maar het zit nog dieper dan hetgeen direct ter discussie komt te staan. Baart onderscheidt wel de eigen leefwereld van de presentiewerker, en identificeert die als

het terrein waarop de werker met zichzelf in het reine moet komen naar aanleiding van de confrontatie met de leefwereld van de cliënt. Wellicht dat daarin ook de levensbeschouwelijke kaders van de werker opgenomen zijn. In de eigen spiritualiteit ziet Baart een drijvende kracht om dit presentiewerk überhaupt te kunnen doen en volhouden. Baart geeft wel aan dat het noodzakelijk is transparant te zijn ten opzichte van de cliënt over de eigen persoonlijke bestaansethiek, wanneer in het begeleidingscontact geraakt wordt aan bestaansvragen (Baart, 1999).
Baarts opbouwen van de begeleidingsrelatie tot hermeneutische wederzijdsheid zie ik als mogelijkheid om met het machtskarakter van de begeleidingsrelatie om te kunnen gaan. De presentiebenadering zou echter aan zuiverheid kunnen winnen wanneer ook het levensbeschouwelijk kader in het proces van opbouwen van de relatie ingebracht zou worden.

2.e. Normatieve professionaliteit
Tenslotte nog het perspectief vanuit normatieve professionaliteit. De term wordt door een aantal van de hierboven beschreven auteurs gebruikt, o.a. ook door Baart. Ik gebruik hier echter de meer op de maatschappelijke en institutionele context gerichte variant, zoals ontwikkeld door o.a. Kunneman, van Houten en Jacobs (Kunneman, 1997, 2000, 2002, 2003; Van Houten, 1999; Jacobs 2001, 2002a, -b en –c; Van den Ende & Jacobs, 2005a en -b). In het denken over normatieve professionaliteit verschijnt de institutionele context waarbinnen geestelijk verzorger en cliënt elkaar ontmoeten nadrukkelijk in beeld, ook als terrein waarop gehandeld kan en moet worden. Verder is de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger hier in grote mate geïndividualiseerd, een levensbeschouwelijke gemeenschap is ver naar de achtergrond verdwenen. De geestelijk verzorger is zich bewust in een machtscontext te werken, en zal intensief bezig moeten zijn met reflectie op de eigen kaders en de wijze waarop die een rol spelen in het contact. Het gebruik maken van diversiteit en meervoudigheid is van belang om te voorkomen dat macht ‘stolt’. De geestelijk verzorger streeft ernaar zoveel mogelijk ruimte te maken voor zijn cliënt om zelf keuzen te maken in de te hanteren kaders. Ook daarvoor is het proces van smelten en stollen van groot belang.

Dit perspectief wordt gekenmerkt door aandacht voor de institutionele en maatschappelijke context. De begeleidingsrelatie wordt in die context geplaatst. Wat in dit perspectief onderbelicht wordt is de beleving, en een praktijk waarbij die tot stand zou kunnen komen. De geestelijk verzorger is met name aan de bovenkant van het schema actief, namelijk in zijn reflectie op de eigen kaders en de context waarbinnen het contact plaatsvindt. Daardoor ontbreekt een deel van het instrumentarium om tot het openen van machtsgeladen normatieve kaders te komen.

Van de besproken perspectieven heeft een combinatie van het spiritualiteitsperspectief, de presentiebenadering en normatieve professionaliteit mijns inziens de beste papieren om het 'vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging' vormgeven aan geestelijke verzorging te doordenken en in de praktijk te brengen, zonder daarin terug te vallen in de valkuilen van het verkondigingsmodel. Het spiritualiteitsperspectief biedt de uitwerking van een werkzaam contact op niveau van de beleving. De presentiebenadering expliciteert het proces dat de werker door moet maken om de cliënt tot zijn recht te laten komen, waarbij beperkende kaders van de kant van de werker getransformeerd worden in de relatie. Normatieve professionaliteit expliciteert de machtswerking in de begeleidingsrelatie en contextualiseert die. Daarnaast worden mogelijkheden aangegeven waarop met deze machtsprocessen gewerkt kan worden.

3. Tenslotte: het ritme van stollen en smelten

Ik heb in dit artikel een aanzet willen geven tot verheldering hoe geestelijke verzorging vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging gedacht en gepraktiseerd kan worden. Ik heb daarbij de werking van macht in levensbeschouwing en begeleidingswerk als een centrale invalshoek gekozen. Deze invalshoek was vruchtbaar zowel in het bieden van aanknopingspunten voor methodisch handelen, als in het kunnen beoordelen van diverse theoretische perspectieven op geestelijke verzorging.
Vanuit de combinatie van spiritualiteit, presentie en normatieve professionaliteit kan binnen het machtskarakter van het begeleidingsproces ruimte gemaakt worden voor cliënten om te experimenteren met het opbouwen van een eigen zingevend kader. Daarbij is de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger een belangrijk en vitaal onderdeel van de context waarbinnen de cliënt kan experimenteren. De persoonlijke relatie met de geestelijk verzorger, en de persoonlijke betrokkenheid van de geestelijk verzorger is daarin van doorslaggevend belang.

Sta eens even stil: natuurlijkheid
Met name in het eerste deel van het gesprek zijn veel interventies van R terug te brengen tot pogingen om B stil te laten staan. Een voorbeeld:

B ja, mijn tong kan mijn gedachten niet bij houden
R: (veel langzamer spreektempo dan R)en dat is allemaal wat die brief, nog zonder de inhoud wat die brief bij je oproept
B: ja, ik weet niet eens wat er in staat. En nou lees ik hem en…
R: Nee maar, blijf even bij
B: het verbaast me niks…

R: nee blijf even bij nog zonder die inhoud, dat is allemaal wat die brief bij je oproept.
B: alleen al het feit dat ze gereageerd heeft.
R: alleen het feit dat ze gereageerd heeft. Dat roept dit allemaal bij je op.
B: ja dat is nogal wat
R: dat is nogal wat ja.

R zegt daar zelf het volgende over:

soms is hij zo ongelooflijk druk, dat ik iets heb van goh, alsjeblieft even kalm an, even… kom even op de grond terecht alsjeblieft, kom even op de grond terecht, ga maar even zitten, ga even kijken of je tot rust kan komen, of je een beetje kan ademen hier, zonder dat er meteen van alles gezegd moet worden, of meteen van alles mot of… hoe dan ook, alles in beweging komt. En het leek wel of ie in de eerste tien minuten of ie…. ongelooflijk veel energie hier aanwezig is. Niet te stuiten bij wijze van spreken.

We onderzoeken waarom dat belangrijk is voor R. Hij vindt het belangrijk dat mensen stilstaan om tot reflectie te kunnen komen. Het stilstaan is voor hem echter meer dan een instrument om vervolgens aan het echte werk, de reflectie, toe te komen. Voor hem is het vermogen om stil te kunnen staan verbonden met acceptatie. Door stil te staan geef je jezelf een plek:

R: een oase in de drukte van de hele wereld, in de drukte van je hele bestaan, soms ook een oase in de eenzaamheid die er voor heel veel mensen is. Plek om even, even aan te komen. (….) Even een plek om te kunnen ademen. Letterlijk hè, ook om even uit te blazen ..shhhhh. Dat wil ik ook als GV zijn. Een plek waar ze…., ik zeg dat wel eens tegen mensen, je hoeft hier niets, en je mag hier zoveel of zo weinig zeggen als je wilt. Zoveel maar ook zo weinig. Je hoeft hier niks. En…vaak, (…) maar zeker als mensen nieuw zijn, dan zeg ik dat ook soms nadrukkelijk zo: welkom. Welkom. Kom maar even zitten, welkom. (…) Je mag er zijn. Daar is ook die acceptatie mee verbonden. Je mag zijn wie je bent, je hoeft niet anders te zijn dan wie je bent of met alles wat er is, zo vandaag….. Dat vind ik belangrijk.

R betrekt acceptatie hiermee op verschillende zaken. Ten eerste op de persoon: je mag zijn wie je bent, vervolgens op de relatie: je mag er zijn voor mij, en tenslotte op de actuele vraagstukken van de persoon: je mag er zijn met wat er vandaag aan de hand is, met de vragen of de kwesties die je meebrengt.

R geeft aan dat hij die acceptatie ook in zijn eigen leven voor zichzelf en op zichzelf heeft moeten bevechten. Hij draagt hem als waarde na aan het hart. Tegelijkertijd speelt deze waarde een rol in zijn GV-contacten, en is hij voor R sterk verbonden met zijn opvatting van humanisme:

In de zin dat het een worsteling is geweest, ook voor mezelf, om mezelf te accepteren zoals ik ben. En ja…gek genoeg (lacht) werkt dat dan door in mijn werk met mensen. Ik neem mezelf mee in het contact met mensen. (….) Die waarde neem ik mee, … naar mezelf toe, maar ook in mijn vaardigheden als raadsman. Maar ik vind het ook binnen mijn opvatting van humanisme passen. (…) Natuurlijkheid dat is op de een of andere manier verbonden met acceptatie, dat de mensen zo zijn zoals ze zijn. En daar zit voor mij ook de link met, met het humanisme in.

Misschien nog belangrijker is het inzicht dat het voor professionele geestelijke verzorging noodzakelijk is dat hij de eigen levensbeschouwelijke kaders en concepten steeds opnieuw van een vaste vorm kan laten smelten tot een vloeibare massa, van waaruit nieuwe vorm kan ontstaan. Het is juist die gesmolten massa en het proces van het smelten en nieuwe vormen laten ontstaan die getoond en aangeboden kan worden aan de cliënt.

LITERATUUROPGAVE

Baart, A.J. (1997a) De formelen en de substantiëlen – tussen professionele verantwoordelijkheid en professionele onverschilligheid. In *Praktische Humanistiek* jaargang 7 nr. 2 december 1997 pp 4 - 18

Baart, A.J. (1997b) Methodiek, zorgbenadering en professionaliteit. In: M. Verkerk (red.) *Denken over zorg. Concepten en praktijken*. Utrecht: Elsevier / De Tijdstroom, pp 205-224.

Baart, A.J. (1999) Normatief-reflectieve professionaliteit. In: *Praktische Humanistiek*, jg. 8 nr. 3. pp 94-113.

Baart, A.J. (2002) Importbeperkingen. Presentiebeoefening en de verruiming van cliëntenverhalen in humanistisch raadswerk. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 3e jaargang, nr. 12 december 2002, pp.61-67.

Baart, A.J. (2004) *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma BV, 3e druk.

Bergen, Marjo van (2005) *Het ritme van stollen smelten. Levensbeschouwelijke inbreng van humanistisch raadslieden in begeleidingscontacten*. Afstudeerscriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.

Bouwer, J. (1999) Levensverhaal en levensbeschouwelijke diagnostiek. In: *Praktische Humanistiek*, jg. 9 nr. 2., pp. 93-103.

Bouwer, Johan (red.) (2000) *Met meer dan hart en ziel. Levensbeschouwelijke diagnostiek, geestelijke zorgverlening en context.* Gorinchem: Theologische uitgeverij Ekklesia.

Dijk, Alphons van (1995) 'Het is je geraden ook…!?'Raad en macht, raad en keuze. Verkenningen omtrent raadvragen, raadgeven en het raadsproces in religieuze tradities, met een excursie naar het hindoeïsme. IN: A. van Dijk (red.), W van Beek, H. Motzki, en K. Wagendonk. *Raad in religies. Raadvragen en –geven in enkele religieuze tradities, speciaal in multi-religieus Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Doolaard, J.J.A. (red) (1996) *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen*. Kampen: Kok.

Ende, Tonja van den en Gaby Jacobs (2005) Ten Geleide. In *Tijdschrift voor Humanistiek, Themanummer Normatieve professionalisering*, nr. 22, 6e jg. juli 2005.

Ende, Tonja van den en Gaby Jacobs (2005) Waarde(n)vol onderzoek. Onderzoekers en hun dilemma's in een participatief onderzoeksproject. In *Tijdschrift voor Humanistiek, Themanummer Normatieve professionalisering*, nr. 22, 6e jg. juli 2005.

Houten, Douwe van (1999) *De standaardmens voorbij*. Maarssen: Elsevier / de Tijdstroom.

IJssel, Suzette van, (2003). Voorbij het dualistische denken. Over de spanningen tussen postmodernisme en spiritualiteit. In: *Tijdschrift voor Humanistiek* nr. 13, 4e jg., pp 39-50.

Jacobs, G. (2001) *De paradox van kracht en kwetsbaarheid. Empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk*. Amsterdam: SWP

Jacobs, G. (2002a) Het uithouden van de spanning. Een beschouwing over presentie, empowerment en humanistisch geestelijk werk. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, jaargang 3 nr. 12 pp. 49-60

Jacobs, G. (2002b) Humanistisch raadswerk: begeleiding of hulpverlening? Een reactie. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, jaargang 3 nr. 12 pp. 79-84.

Jacobs, G. (2002c) Humanistics: Reflection and Action in the Transitional Space of the Political and the Existential. In: Halsema, Annemie & Douwe van Houten (eds.) *Empowering Humanity: State of the Art in Humanistics*. Utrecht:: De Tijdstroom

Jorna, T. (1992) *Raad geven*. Proefschrift Universiteit voor Humanistiek. College uitgevers

Jorna, T. (1993) Professionaliteit spiritueel gedacht. Over het laten en de daadkracht van de geestelijk begeleider in contact met de cliënt. In: Paul Cliteur en Douwe van Houten (red.) *Humanisme, theorie en praktijk*. Utrecht: de Tijdstroom pp 307-320

Jorna, T. (1997a) Inleiding: Humanistisch geestelijk raadswerk in ontwikkeling. In: Ton Jorna (red.) *Door eenvoud verbonden: over de theorie en de praktijk van het humanistisch geestelijk raadswerk.* Utrecht: Kwadraat. pp 13-26

Jorna, T. (1997b) Samenvallen met leven Ton Jorna in gesprek met Elly Hoogeveen In: Ton Jorna (red) *Door eenvoud verbonden.* Utrecht: Kwadraat. pp.28-44

Jorna T. (1997c) Over gloeilampen en gloeiende daden. Een beschouwing over de intrinsieke waarde van geestelijk werk. In: Ton Jorna (red) *Door eenvoud verbonden*. Utrecht: Kwadraat. pp.97-111

Jorna T. (2002) Wederom laten de woorden mij in de steek'. (Taal)crisis en werkelijkheidsbeleving in Hofmannsthals Chandosbrief als verhaal van breukervaring tot zinssamenhang. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. Jrg 3 nr 11. pp 51-61.

Jorna, T. (2003) Het werkzame verlangen. In: *Tijdschrift voor Humanistiek,Themannummer spiritualiteit*.,m nr. 13 4e jaargang maart 2003. pp. 30-38

Jorna T. (2005) De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging. Kritische noties bij Bouwers competenties van het vak. In: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8e jg. nr. 34 pp 36-46.

Kouwenaar, Gerrit (1997) Ik heb nooit. In: *Helder maar grijzer, gedichten 1978-1997* – s.l. Em. Querido's Uitgeverij B.V.

Kunneman, Harry (1992) *Humanisme als grondslag voor geestelijk werk? Een pleidooi voor levensbeschouwelijke beweeglijkheid als basis van de professionele geestelijke verzorging*. Ermelo: Interior, 1992.

Kunneman, Harry (1993a) Koffie met of koffie zonder? Het belang van de levensbeschouwelijke leegte. In: Mooren, Jan Hein, Harry Kunneman, Jan Glastra van Loon en Alphons van Dijk *Humanisme in humanistisch Raadswerk. Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte dan wel ruimte in het humanistische raadswerk*. Ermelo: Interior

Kunneman, Harry (1993b) Een serie misverstanden? In: Mooren, Jan Hein, Harry Kunneman, Jan Glastra van Loon en Alphons van Dijk *Humanisme in humanistisch Raadswerk. Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte dan wel ruimte in het humanistische raadswerk*. Ermelo: Interior

Kunneman, Harry (1995) Notities over de toekomst van het Humanistisch Verbond: Impliciet en expliciet humanisme. In: *Rekenschap. Tijdschrift voor wetenschap en cultuur*. 1995, nr. 42: 116-123

Kunneman, Harry (1996) De toekomst van de geestelijke zorg: leren op twee benen te staan. Over algemeen-bijzondere geestelijke zorg. In: Jaap Doolaard (red) *Handboek Geestelijke Verzorging in zorginstellingen*, Kampen: Kok ,pp 336-342

Kunneman, Harry (1997) Humanistiek, geestelijk werk en individuering. In: Ton Jorna (Red). *Door eenvoud verbonden.* Utrecht: Kwadraat. Pp 279 - 297

Kunneman, Harry (2000)Levenskunst in een technopolis. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. 1e jaargang nummer 1 pp 66- 83.

Kunneman, Harry (2002) Humanistics and the Future of the Human Sciences. In: Halsema, Annemie & Douwe van Houten (eds.) *Empowering Humanity: State of the Art in Humanistics*. Utrecht: De Tijdstroom

Kunneman, Harry (2003) De crisis van links als uitdaging voor het humanisme. Rede t.b.v. de opening van het academisch jaar van de Universiteit voor Humanistiek. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 4e jrg nr. 13.

Mooren, J.H.M. (1986) Van geestelijke tot professional. In: T. Jorna en J. Vanlandschoot (red.), *Praktisch Humanisme. Morele-/ geestelijke begeleiding en moraal-/ vormingsonderwijs in België en Nederland.* Brussel / Utrecht: UVV / HOI, pp 79-88

Mooren, Jan Hein (1993a) Levensbeschouwelijke leegte? Enige opmerkingen over 'the state of the art' van het humanistisch geestelijk werk. In: Mooren, Jan Hein, Harry Kunneman, Jan Glastra van Loon en Alphons van Dijk *Humanisme in humanistisch Raadswerk. Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte dan wel ruimte in het humanistische raadswerk.* Ermelo: Interior

Mooren, Jan Hein (1993b) Koffie verkeerd: Over 'extra'en 'essence'. Een antwoord aan Harry Kunneman. In: Mooren, Jan Hein, Harry Kunneman, Jan Glastra van Loon en Alphons van Dijk *Humanisme in humanistisch Raadswerk. Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte dan wel ruimte in het humanistische raadswerk*. Ermelo: Interior

Mooren, Jan Hein, Harry Kunneman, Jan Glastra van Loon en Alphons van Dijk (1993*) Humanisme in humanistisch Raadswerk. Een debat rond de levensbeschouwelijke leegte dan wel ruimte in het humanistische raadswerk.* Ermelo: Interior

Mooren, J.H.M. (red.) (1999) *Bakens in de stroom: naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk.* Utrecht:: SWP.

Mooren, Jan Hein, Ton Jorna en Gaby Jacobs (2003) *Werkboek Vormen van Geestelijke begeleiding II/III*, Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Nauer, Doris (2004) *Van geestelijke verzorging naar christelijke zielzorg. Pleidooi voor een hedendaags zielzorgconcept*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Praktische Theologie / Poimeniek aan de Theologische Faculteit Tilburg op vrijdag 19 maart 2004. Tilburg: Theologische Faculteit Tilburg.

Themanummer Product of Passie? *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging,* VGVZ, 7e jaargang, juli 2004, nummer 32

Themanummer Spiritualiteit *Tijdschrift voor Humanistiek*, Nr 13, 4e jaargang maart 2003.

VGVZ 2002 *Beroepsstandaard voor de Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen*. VGVZ-cahiers 2.

Winkelaar, Piet (2004) *Anders dan we denken. Een geseculariseerde benadering van het religieuze.* Amsterdam: SWP.

Wit, H.F. de (1995) Fundamentele menselijkheid en de vitaliteit van religie. In: H.M. Kuitert (red.) *In stukken en brokken: godsdienst en levensbeschouwing in een postmoderne tijd*. Baarn: Ten Have. pp. 115-131